

A nagy kolerajárvány Madách életében és főművében

Madách Imre életét egyéni és társadalmi katasztrófák kísérték, amelyek kezdettől napjainkig a Madách-kutatásra is döntő hatással voltak. Az egyéni katasztrófák közül (időrendben haladva) édesapja (1834), majd Lujza nevű szerelme (1843 körül) elvesztését szokás megemlíteni, a későbbi időszakból Mária és Pál nevű testvérei halálát (1849), és végül házasságának a felbomlását (1854).

Nyilván más egyéni katasztrófák is hatással voltak rá: például hivatali főnökének, Sréter János alispánnak a halála (1842), első gyermekének a halála (1846), Lisznyai Kálmán halála (1863), ezekről azonban ritkábban esik szó.

A társadalmi katasztrófák közül szinte kizárólagosan az 1848–49-es forradalomra és szabadságharcra irányult a figyelem, mintha az lett volna a Madách életében és környezetében (Észak-Magyarországon) előforduló egyetlen nagyobb katasztrófa. Részben magyarázatot ad erre történetírásunk egyfajta elfogultsága, torzítása, amely az egészségpolitikáról alig vesz tudomást, jelentőségét alábecsüli. Ráadásul a kognitív disszonancián való egyfajta túllépést is feltételez a téma elfogulatlan vizsgálata, hiszen egy egyébként nagyszerű korszaknak, a reformkornak a borzalmairól kell szólni.

Az 1831. év politikát (is) meghatározó nagy eseménye a kolerajárvány volt; egész országrészek társas (ha úgy tetszik: társadalmi) viselkedését legalább annyira meghatározta a járvány, mint más években a forradalmak, háborúk, országgyűlések. Vajon mit csinált *Madách Imre* és családja a nagy kolerajárvány idején? S hogyan hatott a járvány a gyermek Madách Imrére? Befolyásolta-e a gyermekkori élmény a későbbiekben, főműve írásakor? E kérdések eddig fel sem merültek a Madách-irodalomban.

Pedig ha csak abból indulunk ki, hogy a járvány tetőfoka idején nyolc és féleves Madách Imrének az első igazi halálélményéről volt szó, már akkor is nehéz túlbecsülni az eset jelentőségét. Valóban: a közvetlen környezetben tapasztalható, tömeges méreteket öltő halál, amely Madách Imrének és családjának az életét is fenyegette, az írónak a halállal való első közvetlen szembesülése lehetett. Tudjuk, hogy a kolerajárvány milyen meghatározó volt még a jóval idősebbek életében is. Elegendő ehhez Madách két közeli, ez idő tájt serdülőkorban lévő ismerősének az élményeit említenünk.

A későbbi „barátnő”, a Madáchnál bő hét évvel idősebb *Beniczky Hermin* (későbbi, ismertebb nevén: *Veres Pálné*) ekkor vesztette el az édesanyját, aki arra kérte a kezelőorvosát, hogy a halála után szúrja át tüvel a szívét. Hatvannégy évvel később Veres Pálné ugyannerre kéri majd a leányát a halála előtt. (1) (Az eset megértéséhez nem árt tudnunk, hogy az élve eltemetéstől való félelem, éppen a kolerajárvány idején nagyon is indokolt volt. Számos esetben nemhogy a betegség, de a halál beálltának diagnózisa is tévesnek bizonyult, s különösen erősen ittas személyekkel fordult időnként elő, hogy nem kis riadalmat keltve, a halottasházban tértek magukhoz. De amennyire érhető *Beniczky Lajosné* félelme, éppoly értelmetlen, illetve irracionális a lányáé, aki néhány hónap híján nyolcvan éves volt a halálakor.)

Egy másik közeli ismerős, a Madáchnál öt évvel idősebb *Komjáthy Anzelm* (a költő *Komjáthy Jenő* édesapja) az emlékirataiban ír a katasztrófáról, amelyet közvetlen lakókörnyezetében (Gyöngyös, Tót utca) szinte senki sem élt túl. S hogy az egészségügyi katasztrófánál a nyomában fellépő társadalmi katasztrófa még nagyobb hatással volt Komjáthyra, az is kiderül írásából: „Ősz felé megszűnván a' vész, atyám iskoláim folytatása végett Rozsnyóra vitt, és itt reám rémítőbben soha sem hatott látvány volt azon bitófák' egyike, melyeken a' Rozsnyón 3 hóval előbb le zajlott kolera zendülés vezetőinek hullái mesztelenül – ebek és dú vadak által már meg csonkítva – függöttek. De vessünk fátyolt a' régi időknek ezen borzalmas képeire, ma már népünk okosabb és hatáságaink ember-ségesebbek.” (2)

Madách Imre sajnos nem hagyott hátra sem naplót, sem emlékiratot, így a katasztrófa pszichés hatását legfeljebb felbecsülni tudjuk. Ehhez a becsléshez két támpontunk van: néhány dokumentum, s annak vizsgálata, hogy lélektanilag milyen hatással volt a kolerajárvány a Madách környezetében élőkre, legfőképpen pedig Madách édesanyjára.

Baljós előjelek

A korabeli orvospolitikai gondolkodás a tájékoztatásra és megelőzésre komoly súlyt helyezett. A Monarchia határaitól nemcsak földrajzilag, de időben is távol volt még a járvány, amikor 1830. dec. 21-i keltezéssel megjelent a vonatkozó jogszabály, amelyet aztán továbbiakkal kiegészítve 1831-ben újra kiadtak: „Utasítás az Egészségre ügyelő Hivataloknak nem külömben a' Pestimentő (Contumacia)-Intézeteknél felügyelő személyeknek számára hogy a' Cs. Kir. Austriai Tartományoknak határai a' Cs. Orosz Birodalomban dühösködő Járvány-Epe-Kórságnak (Cholera morbus) berontása elől bátorságba tétessenek és beronthatása' esetében elterjedése meggátoltasson. A' Legfőbb Parancsolat' következésébe szerkesztetett” (a továbbiakban: *Utasítás*). Azt, hogy a megelőzés tekintetében mennyire eltért a korabeli gondolkodás a maitól, leginkább az jellemzi, hogy az I. szakasz 1. paragrafusában ugyan elismeri: orvosi körökben még erősen vitatott a betegség ragályos jellege, mégis a napkeleti *epekórsággal* kapcsolatban a járványokra vonatkozó legszigorúbb rendszabályokat írja elő: „Ennél fogva a' napkeleti ragadó epekórságot orvosi politika tekintetben illy' álló pontból kell szemlélni, és ellene mind azokat a' zsinórmértékeket venni elő, melyeket a' tapasztaláson és okosságon fundált egészségre ügyelő Intézet a' pestises járvány-nyavalyák ellen rendel.” (3)

Azon egyébként, hogy az elméletileg legilletékesebbnek számító angol orvosok körében is sokan vitatták a betegség ragályos jellegét, nem csodálkozhatunk: korábbi időkből nem ismert, modern betegségről volt szó, amelyet ugyan „őshonosnak” tartottak Indiában, ám amelynek újabb változatát 1817 körül figyelték meg először a Gangesz vidékén (innen a betegség magyar elnevezésében a napkeleti, azaz: távolkeleti jelző), s a következő években Indiából kiindulva terjedt el előbb a távol- majd a közélkeleten, s Perzsián és a Kaszpi-tengeren át jutott Oroszországba. A betegséggel kapcsolatban említett „napkeleti” jelző távolról sem díszítő jellegű; létezik ugyanis több másfajta kolera, amely azonban olyannyira eltér az akkoriban Cholera morbusnak, napjainkban Cholera Asiának nevezett betegségtől, hogy a különbséget hangsúlyozni kellett.

Az *Utasítás* első szakaszában nem is tudományos érvekre hivatkozik a rendelkezések életbe léptetésekor, hanem arra, hogy azt „a' józan ész, és minden pallérozott birodalomnak emberszeretése kívánja”. (4)

Az *Utasítás*, miután részletezi a járvány terjedésének megakadályozására vonatkozó előírásokat, arra az esetre, ha ezek az erőfeszítések nem járnának eredménnyel, részletesen leírja a betegség tüneteit, felsorolja azokat a körülményeket, amelyek a betegség terjedését elősegítik vagy gátolják, majd elemzi a lehetséges gyógymódokat.

A gyógymódok az 1831-es kiadásban bővültek. Mint a bevezető sorokból kitűnik, a korábban ajánlott gyógymódok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, így az or-

szág főorvosa (protomedicus Hungaricae), *Lenhossék Mihály* 1831. július 10-én Budán megjelentetett könyvében már óvatosságra int a külföldön elterjedt gyógymódokkal szemben.

Ennek ellenére az Utasítás látszólag részrehajlás nélkül kitér valamennyi ismert gyógymódra, megemlítve az azokkal kapcsolatos fenntartásokat is. Így leírja *dr. Leo*, *dr. Bernstein*, *dr. Cziegler* gyógymódjait, ám lényegesen nagyobb teret szentel a divatos hasonszervi (homeopathicus, vagy ahogy akkoriban írták: *homoeopathicus*) gyógymódoknak, így *dr. Schubert* és *dr. Hahnemann* eljárásának.

A könyv a „pestises dögleletességek” nehezen pontosítható tágabb kategóriájába sorolja a napkeleti epekörságot, amelyről megállapítja, hogy levegő útján nagyobb távolságokra nem terjed. Érdekes, hogy a kolerának a táplálkozással összefüggő vonatkozásait részben már ismerték. Így a betegség terjedésének és a domborzati viszonyoknak az összefüggése alapján világos volt, hogy a talajvíz szennyeződésének, s ilyenformán az ivóvíznek komoly szerepe van a ragály terjesztésében. Még érdekesebb, hogy a hiányos táplálkozással, a túlzott alkoholfogyasztással is összefüggésbe hozták az epekörság terjedését, s az étrendi-életrendi javallatoknál az elsők között szerepelt a rendszeres (főképp reggeli) étkezés. A javallatokat részben megerősítik mai ismereteink is: eszerint a kórokozó (*Vibrio cholerae*) rendkívül savérzékeny, a szabad sósavat tartalmazó gyomornedvben néhány perc alatt elpusztul. A bélbe jutva azonban, az ottani lúgos közegben elszaporodik. A betegség kifejlődése szempontjából fontos tényező tehát a gyomornedv sósavtartalma, ami viszont a táplálkozással is összefügg. (A tünetmentes vibriógazdák aránya a 20%-ot is elérheti.)

Az Utasítás értelmében, ha a kolera átlépné a birodalom határát, úgy kordont kell fellátni, s ún. veszteglő házakat létrehozni, amelyek a tágabb értelemben vett közlekedést (emberek, állatok, élelmiszerek, egyéb tárgyak mozgását) szabályozzák, illetve korlátozzák. A zárlat időtartama egyébként igen tág határok között mozgott: néhány naptól ötven évig (!) terjedt; az előbbi olyan, nem élelmiszer jellegű tárgyakra (pl. levelekre, okmányokra) vonatkozott, amelyeket a ragály terjesztése szempontjából jelentéktelennek ítélték, s így a megfelelő fertőtlenítő eljárás után rövid időn belül továbbíthatók voltak, míg az ötven éves zárlat a temetőknél azokra az elkülönített területeire vonatkozott, ahová a kolerában elhunytakat temették.

A 118 oldalas Utasítás a legmesszebbmenőkig igyekezett az élet valamennyi, a járvánnyal összefüggő vonatkozását szabályozni, a megelőzéstől a temetések rendjéig bezárólag (a fölösleges riadalmat elkerülendő, tilos volt pl. a lélekharang meghúzása), sőt, arról sem feledkezve meg, hogy az egyszer már megszűnt járvány visszatérésének milyen eszközökkel lehet elejét venni. S ami szintén nem mellékes: részletes, rendszeres információszolgáltatást írt elő a kirendelt „politikus biztosoknak”. Ám a kolerát a birodalomnak minden erőfeszítés ellenére sem sikerült elkerülnie, sőt, annak korlátok közé szorítása is csak mérsékelt eredménnyel járt. Ugyanakkor a gyógyításban néhol komoly eredményt sikerült felmutatni. Így a korszak egyik igen elszánt tudós politikusának, *gróf Keglevich János*nak és hitvesének, *gróf Zichy Adélnak* sikerült lakóhelyükön, Kistapolcsányban a letalitást a már-már hihetetlennek tűnő 6%-ra szorítaniuk. (5)

Kolera Nógrádban

A Nógrád vármegyében dúló járványról viszonylag kevés dokumentum maradt fenn; ezek között első helyen kell említenünk a balassagyarmati vesztegzárral kapcsolatos jegyzőkönyvet. (6) (Az „egészségre ügyelő állandó kiküldöttség” tagjai között ott találjuk *Bérczy János* táblabíróét és főorvost, *Bérczy Károly* édesapját is.) Az „állandó kiküldöttség” által tárgyalt esetek részben egyeznek az országos gondokkal, részben azonban speciális jellegűek. Az előbbire jó példa a jegyzőkönyvbe 12. sorszámmal került ügy: „A’ helyéli Mészárosok, Pécek, Szappanosok, Molnárok és Korcsmárosok, nem külö-

ben a' Szalonnát és Vajat áruló Kofáknak, kik a' Városnak jelenvaló szomorú helyhez-tetését sem tekintvén az emberiség, és erkölcsiség ellenére rosz, és hamis mértékek és Itt-zék használlása 's az élelembeli szereknek rosz minémuségben szokott árulása által csup-pán ön hasznokat vadászszaak – törvényes beszámítást érdemlő tsalfasága, és kihágássai ezen Bizottságnak is nem csekély figyelmét vonván magokra." Ami az utóbbit illeti, pél-dául a Balassagyarmaton nagy számban élő zsidók élelmezése vetett fel sajátos problé-mákat, mint azt a jegyzőkönyv 25. pontja tanúsítja. „Tapasztaltattván, hogy a' helybeli Zsidó sachter által koseroltatni szokott Marhák között néha egy Koser sem találkozik, e' szerint a' helybeli Zsidóság a' húsrá nézve rövidségen, Mészárosaink pedig a' húsra el nem adhatása, 's ekképpen meg büszhődése által nem kis kárt kénytelenítetnek szen-vedni: erre nézve: A' zsidó Rabbi és Sachter Capacitáltatás végett, hogy a' jelen való kör-nyűállásokban törvényeikhez magokat olly szorossan ne tartanak hanem illy szükség üdejében a' józan okosságna is helyt adjanak elő szólítottatni rendeltetnek". A balassa-gyarmati vesztegzár mindazonáltal nem tudta megakadályozni a betegség továbbterjedé-sét, s így a jegyzőkönyv augusztus 20-án a vesztegzár feloldásával zárul. „Az úgy neve-zett Cholera betegség ragályának gyanúja miatt felsőbb rendelkezéseknél fogva minden közösiléstől hat hetekig elzárva tartott B. Gyarmat M. Városa, minek utána ezen egyre dühösködő nyavalya mérgének terjedését minden el követett Óvó Intézetek sem gátolhat-ták volna meg, a' veszteglés alól Polgár társainknak leirhatatlan örömkre mai napon tsak ugyan fel szabadítatott, 's eképen ezen Városi Egésségre ügyelő Bizottságnak hiva-talos munkálodása is tökéletesen meg szűnt volna".

Nemcsak a balassagyarmati vesztegzár, de a megyében felállított kordon sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Az 1831. augusztus 11-én Patvarcon tartott kisgyűlés vég-zése szerint (1831/1085.): „Tapasztaltattván, hogy a' ragadó Epekórság immár több he-lyeken a' Nemes Megyében a' Cordon Lineának háta megett is ki ütött légyen; ennek kö-vetkezésében az eddig tartott határ őrző Cordon meg szűntetvén, egyedül tsak mindenütt az Ország utak duppla strázsák által olly móddal őriztessenek, hogy senki azokon a' ki arrúl, hogy egésséges helyekről, és egésséges helyeken keresztül érkezne Hiteles Bizony-ság Levelet elő mutattni nem tudna által ne bocsájtasson."

Augusztusra tehát világossá vált, hogy a járvány terjedését megakadályozni már nem, s mérsékelni is csak szerény mértékben lehet. Fordítsuk figyelmünket most már a Ma-dách családra. Vajon hol tartózkodtak s mit csináltak Madáchék 1831 nyarán?

Levelek, dokumentumok a Madách család életéből

Mindössze tíz nap történéseire tudunk a fennmaradt levelekből, dokumentumokból kö-vetkeztetni, amelyek közül a legkorábbi július 21-i, a legkésőbbi július 30-i keltezésű.

1831. július 21-én *Majthényi Anna*, Madách Imre és *Madách Mária* Pest-Budán tar-tózkodtak, s a hazautazásukhoz szükségesnek látszó bizonyítványt az a *Reisinger János* doktor írta alá, aki évekkal később, pesti tanulóévei alatt Madách Imre kezelőorvosa lett. Mindenki tünetmentes volt, beleértve azt a két további személyt is, aki a cselédséghez tartozott: *Brenner Józsefet* és *Csonka Annát*. (7) A levelet Pesten állították ki, s innen in-dult útnak Majthényi Anna, tervei szerint Vácon át Alsósztrégova felé.

Felmerül a kérdés: mit kerestet Majthényi Anna a gyermekeivel Pest-Budán? Amennyire a család életét ismerjük, legvalószínűbbnek azt kell tartanunk, hogy Budán, a Császár fürdőben tartózkodtak, ahol ez idő tájt szinte minden évben megfordult a csa-lád egyik-másik tagja. Így a családi levelezés tanúsága szerint 1829. augusztus 7-én Majthényi Anna tartózkodott a Császár fürdőben, s Madách Mária egészen biztosan, Ma-dách Imre pedig csaknem biztosan vele volt. (8) 1832. aug. 9-én viszont *id. Madách Im-re* volt a Császár fürdőben Madách Imrével. (9) Ami a tartózkodás célját illeti, azt a „gyógyüdülés” szóval jellemezhetjük; nyilván nem véletlen, hogy a sűrűn betegeskedő Madách Imre 1829, 1831 és 1832 nyarán is Pest-Budán tartózkodott, míg Majthényi An-

na és Madách Mária a három eset közül kétszer, id. Madách Imre egyszer volt ott, a többiek (Madách Anna, Károly és Pál) viszont egyszer sem voltak ott az említett utak során.

Ezúttal azonban nem augusztus közepe táján, hanem már jóval korábban szeretett volna hazatérni Majthényi Anna. Elhatározása összefüggésben állhatott a járvány terjedésével; a jelek szerint a tervezettnél korábban indult útnak. Erre abból következtethetünk, hogy július 23-i keltezéssel a Sztregován maradtak közül hárman is levelet írtak neki: lánya, *Madách Anna*; *Osztermann József* evangélikus segédlelkész, aki ez idő tájt Madách Imre házitanítója volt (később pedig Nagylámon lett lelkész); továbbá egy olvashatatlan aláírású hölgy, aki azonos lehet azzal a személlyel, akit a későbbiekben Madách Imre és Madách Mária csak „néni”-nek nevez a leveleiben. (10) Úgy látszik tehát, hogy a Sztregován tartózkodók nem számítottak arra, hogy Majthényi Anna már elindult Pestről (mint látni fogjuk, éppen 23-án), máskülönben aligha küldtek volna neki levelet. Ami levélírással készítette őket, az nem is annyira a járvány, mint inkább a közelgő Anna-nap volt (július 26.), amely sok évtizeden át az egyik legfontosabb családi ünnepnek számított Alsósztrégován.

Az említett levelek sok apró tűszúrás nyomát őrizték meg, ami arra vall, hogy azokat alávetették a rájuk vonatkozó előírásoknak: „A' Levelek' és csomók (pakéták) különös tulajdonnemű, leveleket-füstölgető alkotmányokban, és pedig füstölgető porral (8. §. 3.) füstölgettetnek.” (11) A hivatkozott paragrafus említett pontja kitér a nem mosható tárgyakkal alkalmazott füstölésre. Eszerint egy rész kén, egy rész salétrom és négy rész búzakorpa alkotta azt a füstölőport, amelyet izzó szénre szórtak, s amelynek füstjében a nem mosható tárgyakat, így a leveleket is fertőtlenítték. Úgy látszik, az eljárás során a leveleket olyan eszközre szúrták fel, amely számos apró tűhegyben végződött.

A három levél közül különben egyedül Osztermann Józsefé utal a tervezettnél korábbi esetleges hazatérésre: „vielleicht früher, als wir es vermuthen” (talán hamarabb, mint reméljük). A levélírás napján tehát nem tudnak az Alsósztrégován élők arról, hogy Majthényi Anna már két nappal korábban lépéseket tett annak érdekében, hogy hazautazhasson, s éppen aznap családjával útra is kelt.

Érdekes, hogy „hiányzik” egy negyedik levél: a családfőé. Nyilván nem véletlen, hogy az olyannyira hiányos családi levelezésből három, 1831. július 23-i keltezésű is fennmaradt; Majthényi Anna életének egyik meghatározó élménye lehetett a kolera, s ezért igyekezett megőrizni mindent, ami ezekre a szomorú napokra emlékeztette őt. (Azt, hogy az ilyesféle „ereklyék” gyűjtése egyáltalán nem volt idegen tőle, más források is megerősítik. Így több sztrégovai látogató is megemlékezett arról a napóleoni háborúk óta őrzgetett császárszömléről, amelyet e sanyarú kor mementójaként eltett emlékebe.) Vajon id. Madách Imre nem írt levelet a feleségének? Vagy írt, de Majthényi Anna valamiért nem őrizte meg azt? Ezt nem tudjuk.

Csak az biztos, hogy a család útrakelt Sztregova felé. A Reisinger doktortól kapott igazolás alapján még ugyanaznap, tehát július 21-én kiállítottak az utazók számára egy „bizonyosság levelet”, amelyet *Horváth György* alispán írt alá: „Bizonyosság Levél. Melly szerint meg ösméretik, és bizonyítatik, hogy ezen Tekintetes Nemes Pest Vármegyében helyheztetett Sz: k: Pest varosságában még eddig Isten Kegyelmeből semmi ragadós Nyavalya, vagy a' Cholera betegség magát nem mutatta; annál fogva ezen nevezett városból mint egészséges Helyről Tettes N. Nograd vgyben helyhezit Csesztve nevű helységbe utazni Méltos Madás Imre Cs: k: Kamarás Ur Hitvесе' kisasszonyának, urf[i]j[á]nak, komornyék és Szobaleányának valamint kotsissának – a' jelenvaló Bizonyosság Levél kiadatott.” A levél hátoldalának bejegyzései szerint az úti előkészületek elhúzódhattak, ugyanis azon július 23-i bejegyzéseket találunk: Pest, Dunakeszi, Vác, Pest a sorrend; Vácról tehát a családnak vissza kellett fordulnia. Július 25-én Majthényi Anna levelet írt a férjének Budáról, a Fortuna fogadóból. Fontossága miatt e levelet teljes terjedelmében közöljük.

Édes Lelkem!

Az Istenre kérlek gyere értünk de azonnal a' mint ezt a levelet meg kapod, ne pedig halaszd naprul napra, a V. Ispánytul kérjél paszust. Én Aszony létemre mertem utnak adni magamat, jöttem! egész Vátzig öszve jövőn Gróf Vartinszlebennel, a ki is ugyan Ludanba akart menni, de halván Vátzon, hogy Szende helybe bém eresztenek Lovas embert küldött meg tudatni hogy igaz e? és tsak ugyan vissza írták hogy Nográdba bé nem eresztenek azon az uton, azért én vissza fordultam ismét a Fortunához, de te Te mint Férfi akár minő uton próbálhatnál, vagy Hontnak, vagy Esztergombnak, vagy Pentznek, már az szörnyü hogy anyi soká hagyol minket ebe a veszedelembé, minden ember csudálja hogy nem jösz értünk, mert gondold meg azt a szörnyüt betegedjen meg valaki közülünk azonnal az Ispitálba viszik olyan parantsolat vagyon, ez háromnak a halála volna! Gyere a Krisztusra kérlek én már olyan roszul nézek ki, a ki az előtt ösmért alig ösmér, öszve tett kézel kérnek hogy ne busuljak. Azon nap amint ezt a levelet meg kapod induly el várván sohajtás és reszketés közt maradok

25^{dik} Juli 1831
Fortunánál

Anna

Még azon nap meg tudhatnád Gróf Vartenszleben el érkezet é Ludanba és melyik uton?" (12)

Majthényi Annának tehát Vácról vissza kellett fordulnia Pest-Budára, s a budai várnegyednek a Vörös Sün mellett legpatinásabb fogadjában, a Fortunában szállt meg. Sőt, a levél értelmében onnan is kelt útra, ami arra enged következtetni, hogy a Császár fürdőből (ha valóban ott tartózkodott a gyermekeivel) korábban eljöhett. (Bár nincs róla adatunk, csaknem bizonyosra vehető, hogy a járványra való tekintettel a fürdő bezárt.)

A levelet a címzett rövid időn belül megkaphatta, ugyanis Madách édesapja július 27-én cselekedni kezdett. Előbb Alsósztrégován kiállítottak részére egy „biztos levelet” – „Alól irattak hitelesen bizonyityuk, hogy Méltóságos Császári s Királyi Valóságos Kamarás, Sztregovai és Keletsényi Madách Imre ö Nagysága, innen Alsó Sztregováról a mely Helység minden ragado nyavalatól Isten Kegyelmebül ment és tiszta Pestre utazván, ezen egészségessen állapotunkról szolló Tanu bizonytságot Ki adjuk. Alsó Sztregován Julius 27^{dik} Napjan. 831.” – melyet *Hajnovits János* jegyző, *Bukva György* evangélikus lelkész, *Arnas János* és *Makovnik György* szolgabírók írtak alá. Az utazáshoz azonban ez még kevés volt – mint ahogy Majthényi Anna is utalt rá –: a vice ispántól kellett megszerezni az ahhoz szükséges okmányt.

Id. Madách Imre a levél hátoldalán tett megjegyzések szerint Ludány, Halászi és Hurgyag érintésével tehát még aznap Patvarcra utazott. (Balassagyarmat, mint láttuk, vesztegár alatt volt; a megyeszékhely szerepét bizonyos értelemben a közeli Patvarc vette át. Nem véletlen, hogy a kisgyűlést is ott tartották.) Patvarcon *Gyurcsányi Gábor* első alispán aláírásával Madách édesapja meg is kapta az útlevelet: „Méltóságos Cs. kir. Madách Imre Úr Megyebeli Alsó Sztregova helységéből Huszárja 's kocsissával, 's egy bagazsias kotsival Sz kir Pest várossában utazni szándekozván – Minekutanna Sztregova és utjában fekvő Megyebeli Helysegekben a Cholera 's más gyanús ragadós nyavalya jelei ekoráig nem tapasztaltatnának Szabad és biztos utazása vegett ezen Úti Levelet kiadtam – Patvarczon Sz Jakab hava 27^{en} 831.” A huszár és a kocsi neve nem szerepel az okmányon, így e tekintetben csak találgatni tudunk. Mindenesetre tizenkét évvel korábban, amikor a Tiszához küldött egy kocsit id. Madách Imre (hogy halastáába onnan hozasson halakat), *Uhrin János* indult útnak a szekérrel. A huszár pedig legvalószínűbben *Tu-*

csek János urasági hajdú, akit a későbbiekben Jancsi huszárnak neveznek majd Alsó-sztrégován, s aki a költő Madách Imre életében már korosabb személy lehetett.

Az útlevel hátoldalának bejegyzései szerint másnap, 28-án indult útnak id. Madách Imre, s útja során Érsekvadkerten, Rétságon, Szendehelyen, Katalinpusztán, Vácon, Dunakeszin áthaladva még aznap Pestre érkezett. Jogos a kérdés: hol tölthette a 27-ről 28-ra virradó éjszakát, s miért éppen Érsekvadkert az első hely, ahol az útlevelét láttamozták? Nyilván ugyanazt az utat követte, amelyen még fél évszázaddal később is utazott a család. Vagyis Patvarcról már nem utazott vissza Sztrégovára, hanem a közeli Csesztvére ment, s másnap onnan indult útnak. Csesztvéről pedig egy földúton lakott település érintése nélkül lehet még ma is (Szentlőrincpusztán át) Érsekvadkertre utazni; ezen az úton utazhatott id. Madách Imre is.

A visszaút kicsit körülményesebb volt, bár igen gyorsan sor került arra is. Másnap, 29-én láttamozták az útlevelet Vácon, Katalinpusztán, Szendehelyen, Rétságon, Érsekvadkerten. Úgy látszik, megint Csesztvén tölthette az éjszakát a családfő, mert a következő bejegyzés már július 30-i; előbb Halászigiban, végül pedig Nógrádszakálban láttamozták az útlevelét.

Ennyi dokumentum maradt ránk. Ezek a dokumentumok azonban egy igen fontos kérdésről nem adnak semmi felvilágosítást: sikerrel járt-e Pesten a családfő, sikerült-e hazatérnie a családjával vagy sem?

Egyéb támpontok híján, a meglévő dokumentumok mérlegelésével csupán valószínűsíthető választ adhatunk a kérdésre, s a két lehetséges válasz közül a „nem” a valószínűbb.

Mindenekelőtt id. Madách Imre semmit sem intézhetett Pesten vagy Budán, hiszen mind július 28-án, mind 29-én oly hosszú utat tett meg, útlevelének tanúsága szerint nem is lóháton, hanem kocsin, hogy Pest-Budán való tartózkodása legfeljebb estétől reggelig tarthatott, s így semmiféle hivatalos ügyben nem járhatott el. De más érv is a „nem” válasz mellett szól. Ugyanis nagyjából ugyanazon az útvonalon indult visszafelé, amerről érkezett (érdekes módon Dunakeszin nem láttamozták az útlevelét a visszaút során), márpedig ha néhány nappal korábban a Vácra érkezőket nem engedték be Szendehelyre, mint ahogy Majthényi Anna írta a levelében, akkor nyilván most sem engedték be őket megfelelő okmány híján. És sem Reisinger János igazolása, sem az annak alapján kiállított bizonyítvánnyal e célból nem volt megfelelő. Erre következtethetünk abból, hogy azokon nincsenek olyan bejegyzések, amelyek az utazást tanúsítanák, illetve, mint láttuk, az egyetlen bejegyzett út Pesten veszi kezdetét és ott is végződik, más okmány (útlevel) beszerzésére pedig estétől reggelig nem is lehetett mód. (Arról már nem is szólva, hogy az esetleges újabb úti okmányt ugyanúgy megőrizte volna Majthényi Anna, mint ahogy azt az egyéb levelekkel, dokumentumokkal tette.)

De az is elképzelhetetlen, hogy a családfő útlevelével tértek volna haza, abban ugyanis semmi utalás nincs a többi családtagra. Tulajdonképpen nem is egészen érthető, miért utazott Budára id. Madách Imre (feleségének nevenapját már ugyancsak lekéste!), ha egyszer nem tudott segíteni. Ámbár meglehet, hogy ő maga is csak útja során értesült róla, hogy vállalkozása reménytelen. Látszólag az is különös, hogy egyetlen éjszakai tartózkodás után a jelek szerint Alsósztrégovára utazott vissza (Nógrádszakálból máshová már aligha mehetett). Erre azonban magyarázatot adhat az a körülmény, hogy egyik lánya (Anna) és két fia (Károly és Pál) Sztrégován maradtak; huzamosabb pest-budai tartózkodással azt kockáztatta volna, hogy ő maga sem utazhat vissza, s így a lehető legszerencsétlenebb módon szakadt volna ketté a család. A legkisebb rossz tehát az volt, ha dolgavégezetlenül azonnal útrakel hazafelé.

Végülis nem tudjuk, hogy Majthényi Anna, s a vele lévő családtagok, köztük Madách Imre mikor térhettek haza; vélhetően csak később, a kordon feloldása utáni időszakban, tehát augusztus 11-e után, s ekkor már elegendőnek bizonyulhatott a korábban kiállított bizonyítvánnyal.

Egyébként a családfő „késlekedésében” a hivatalával együttjáró speciális okok, elfoglaltságok is közrejátszhattak. Tudjuk ugyanis, hogy július 13-án Szügyben megalakult a kolerajárvány terjedésének megakadályozására lérehozott bizottság, amelynek id. Madách Imre is tagja volt. (13) Lehetséges, hogy e bizottság tagjaként olyan feladatok hárultak rá, amelyek a mégoly fontosnak látszó családi események ellenére sem tűrtek halasztást.

Egy gyermekkori emlék megjelenése a Tragédiában

Bár adatszerűen ilyesmi elvi okokból sem igazolható, azért alkotáslélektani szempontból valószínűnek kell tartanunk, hogy a *Tragédia* írása során a szerző életének minden jelentős élménye, emléke felszínre került, s ilyen vagy olyan formában, olykor jelentős transzformáción átvesve, bele is került a művébe.

A nyilvánvaló párhuzammal kezdve: a római színbeli pestisjárványnak több élmény lehetett a forrása, így a nagy kolerajárványon kívül például az 1842-es losonci kanyarójárvány, amely Madách hivatali főnökének, *Sréter János* alispánnak a halálát okozta. Ám mélyebb párhuzamot az életrajzi adatokkal hiába keresünk. A járvány egyszerűen csak mint az emberi törekvéseket áthúzó, azok hiábavalóságát kidomborító katasztrófa jelenik meg Rómában.

A gyermek Madách Imrere nemcsak maga a járvány lehetett nagy hatással, de az is, ahogyan a járvány során az emberek viselkedtek körülötte, illetve ahogyan az emberi viselkedésmódok megváltoztak. Különösen érvényes ez a közvetlen környezetére, mindegyik a szüleire.

Majthényi Anna idézett levelének hangvétele egyetlen más leveléhez sem hasonlítható, s nyoma sincs benne például annak a keresztény beletörődésnek, vagy annak a távolságtartásnak, amely egyébként más leveleit, életének más helyzeteit jellemezte. Éppen ellenkezőleg: kétségbeesetten könyörög a férjének, amit tudomásunk szerint máskor sohasem tett. Még a szabadságharc alatt írt levelei is visszafogottabbak, jóllehet egy pillanatra azokban is felmerül a lehetőség: talán sohasem látja viszont a szeretteit. 1831 júliusában az akkor negyvenkét éves Majthényi Anna élete során először került olyan válságos helyzetbe, amelyben – nem csekély felelősség terhével – csak önmagára számíthatott. Az eladdig nőies szerepet játszó hitves és anya szerepet vált: igazoló okmányokat szerez, kocsisot fogad, majd se szó, se beszéd, két gyermekével és a személyzettel elindul Sztregova felé.

Az eset megértéséhez érdemes felidézniünk, mi lehetett a szokás más években. Már említett, 1829. augusztus 7-i levelében Madáchné megírja, hogy augusztus 20-án estére várja az „alkalmatosságot”, vagyis eszerint hazautazás előtt a férj kocsisit küldött a családért Alsósztrégováról. Huzamosabb távollét esetén nyilván más alkalmakkor is ezt az eljárást követték. Most azonban minden jel szerint Majthényi Anna váratlan elhatározással döntött úgy, hogy hazatér; szándékáról nem értesíthette a család Sztregován lévő tagjait sem, hiszen akkor nem írtak volna neki levelet éppen útnak indulása napján. Azt is megkockáztathatjuk, hogy nem volt velük a saját kocsisuk. Reisinger doktor igazolásában ugyanis a személyzetnek két tagjáról van szó, míg a bizonyáglevélben már háromról, köztük a kocsisról. Úgy látszik, a kocsis máshonnan szerezhetett orvosi igazolást, s azt magánál tarthatta (ha valóban sikerült volna Csesztvégig vagy legalább Rétságig elvinnie a családtagokat, úgy a visszaúthoz is szüksége lehetett volna annak igazolására, hogy Pestről érkezett).

Az ilyen váratlan elhatározásokra Majthényi Anna életében több példát is találunk. Unokája, *Madách Aladár* leírta, hogyan került a nagymama Budára, a Marczibányi családhoz: „Külön érdekes tradíció saját maga által hallottam elbeszélni sokszor, hogy midőn nagynénje a gyermektelen Marczibányiné szüleinek házánál szüleivel megállapodott hogy az egyik leányt magával viszi és nevelteti Budán családjába fölveve akkor nővére volt erre kijelölve. De mikor elkeltt volna már utazniok, korán reggel költötték a leá-

nyokat és nővére inkább álmosan húzódozott, ő gyorsan kiugrott az ágyból s mintegy pillanatnyi lelkesüléstől felkiáltott: Elmegyek én néni, vigyen engem! S így is történt”. (14) kilencvenkét éves korában, Aladár házasságkötésekor ugyanilyen viharosan távozott Al-sósztrégováról utolsó lakhelyére, Csesztvére is.

Levelének „Én asszony létemre” szófordulata arra vall, hogy ő maga is tisztában van azzal: viselkedése inkább férfias, mintsem nőies. Valóban: gyermekkori és öregkori magatartásmintáinak megfelelően, feladva korábbi passzivitását, ismét aktív lesz, s a kockázatos helyzetben is vállalja a kezdeményezést. Meglehet, házasságkötése óta először került olyan helyzetbe, amelyben egyáltalán kezdeményezésre nyílt lehetősége. Ugyanakkor a kudarc nyomán a levél írásakor a nőies szerep válik uralkodóvá; Vácról visszatérve a Fortunához, egyetlen reménye immár, hogy a férje a segítségére siet.

Pest-Buda megfelelője Athén, ezen belül a Fortuna fogadóé a templom, Lucia Majthényi Anna, Miltiádész id. Madách Imre, s Kimón Madách Imre. Mielőtt a párhuzamot részleteznénk, sietve le kell szögeznünk: ez csupán az egyik életrajzi motívum, az egyik lehetséges megfelelés. Ez különben alkotáslélektani szempontból nézve természetes is; az igazán jelentős művekben, ha találhatók egyáltalán életrajzi motívumok, úgy azok jobbára összetettek: több valóságos személy vagy helyszín, nem létezőkkel ötvözve jelenik meg a műben. (Ez a vélhetően elterjedt technika tetten érhetően, s tökéletesnek mondható formában jelenik meg például Proust főművében.(15)) Semmi kétség tehát, hogy a Miltiádész=Balogh Károly, Lucia=Madách Mária párhuzam is helytálló, s hogy rájuk is gondolt Madách a jelenet megformálásakor, legalábbis egy bizonyos vonatkozásban. De például a házaspár közti feszültség ábrázolásakor valószínűleg már nem rájuk gondolt; Balogh Károly és Madách Mária között tudomásunk szerint soha semmilyen feszültség nem volt (két és fél éves házasságuk alatt nem is nagyon lehetett).

Lássuk tehát, mi a közös az athéni színben és a gyermekkori emléken! Mindenekelőtt ez az egyetlen hely a műben, ahol egy gyermek is megszólal; Kimón életkorát tekintve nagyjából megfelel a nyolc és fél éves Madách Imrének, legalábbis szavaiból, érveléséből ez derül ki.

Lucia ambivalens a férjével szemben, s gyermeke ezt az ambivalenciát képtelen fel-fogni, megérteni; Kimón kérdései az ambivalencia lehetséges feloldását célozzák. „Ugyan mért ment atyám (...) Ha szép nejét meg bú emészti honn?”, amire Lucia részint azt válaszolja, hogy ilyesmit csak a szerelmes nő kérdezhet, részint pedig védelmébe veszi a férjét: „Atyád úgy tett, mint kell a férfinak.” Az újabb kérdésre – „Félsz hát, anyám, hogy gyenge, megverik?” – következik az anya talányos válasza: „Csak egy van, amitől őt félhetem, / Hogy önmagát nem győzi meg”, s erre ismét kérdezni kényszerül a gyermek: „Hogyan?” A párbeszéd, s az ambivalencia ábrázolása tökéletes: Lucia, aki első szavaival fiát invitálja, hogy imádkozzanak közösen a családíért, végülis azt mondja: „Ha megcsalhatná ezt a szent hazát, / Megátkoznom”, majd közvetlenül ezután visszatér oda, ahonnan a beszélgetés kiindult: „Imádkozzunk, fiam.”

Madách Imre ugyanezt a helyzetet élhette át a kolera idején. Részint a feszült várakozást, részint édesanyjának ambivalens viszonyulását a férjéhez. Majthényi Anna nyilván arra számított, hogy férje gyorsan a segítségére siet, s mivel erre várakozása ellenére nem került sor, ezért indulhatott útnak „egyedül”. Mindenesetre levelének „ne pedig halaszd napról napra” kitétele amellettszól, hogy komolyan számított férje megjelenésére, aki azonban mégsem érkezett meg, illetve késlekedett.

A *Tragédiában* megérkezik Miltiádész, az életben megérkezik a családí. De bármennyire is várva várt, örömteli az érkezésük, a műben Lucia kimondja azt, amit a valóságban Majthényi Anna mondhatott, amikor megtudta, hogy mégsem térhetnek közösen haza: „miért is jössz, ha nőd / Sem bír örülni jöttödon.”

Lucia személyisége egyéb vonásokban is rokonságot mutat Majthényi Annával. Ilyen vonás például túlhangsúlyozott vallásossága, amely a mű többi Évájára alig jellemző,

vagy a családról, férfi-nő-gyermek kapcsolatról vallott felfogása („Még jó nevet se hágy read atyád!” /; „Ezt a hitvesnek kelle tudni jobban”; „Meghalnék érted, férjem, szívesen, / Csak a hon átka gyermekem ne érné”).

Levelének tanúsága szerint Madách édesanyja ugyanolyan ambivalens volt a férjével szemben, mint Lucia Miltiádésszel szemben; már a feszült várakozás alatt kétségeik támadnak, s e kétségeket a házastársak eleinte igazolni látszanak.

Ám más oka is lehetett annak, hogy a demokráciáról Madáchnak (sok egyéb mellett) a kolerajárvány jutott az eszébe. A járvány, a halál demokratikus: férfiakat és nőket, gyermekeket és öregeket, szegényeket és gazdagokat részrehajlás nélkül fenyeget, s költőileg nézve, még a járványok, illetve demokráciák nyomában járó tömegpszichózis is mutat rokonságot egymással. Ami a járvány esetében a tömeghisztéria, pánik, az Athénben a Therszitész által hivatkozott „néphangulat”. Arról ugyan nem tudunk, hogy valamelyik koleralázadásnak (több is volt Madách életében) tanúja lett volna a költő, ám az bizonyos, hogy hallott azokról, s különösebben élénk fantázia sem kellett ahhoz, hogy az emberek pálfordulását, a koleralázadást leverő „miltiádészek” megjelenésének hatását elképzelje.

A kolerajárvány feltételezett hatása Madách személyiségére

A nyolc és fél éves Madách Imre szűkebb és tágabb környezete néhány nap leforgása alatt drámai változáson ment át; az addig rejtett, elfojtott ellentétek, feszültségek, indulatok látványos módon felszínre törtek, s a költőnek azt kellett tapasztalnia, hogy a legkülönbözőbb emberek, ismerősök és ismeretlenek, közeliak és távoliak viselkedése – szüleit sem kivéve – visszatetsző módon megváltozott. Ez a korai élmény maradandó nyomot hagyott benne, ami nemcsak főművében érhető tetten, hanem egész későbbi viselkedésében is. Az elszabadult emberi indulatok visszásságát mélyen átérző gyermek talán ekkor döntötte el végérvényesen, hogy mindenképpen elkerüli a hasonló lélektani csapdákat.

Ennek az elhatározásnak megfelelően, életének legkritikusabb pillanataiban is megőrizte a lélekjelenlétét. 1840 nyarán a szerelmes ifjú elhagyta Pestet, s többé semmi jelét sem mutatta annak, hogy valaha szerelmes volt *Lónyay Etelkába*. 1843 körül meghalt életének talán legnagyobb szerelme, *Lujza*. Hozzá írt verseiben olyan szenvedéllyel szólt a lányhoz, amelyhez mérten (hozzávetőleg egykorú példával élve) *Petőfinek* Etelkához írt versei visszafogottaknak, már-már érzelemszegényeknek hatnak. De soha senkinek sem árulta el, ki volt Lujza. Majd bebörtönözték, de erről is csak szűkszavúan számolt be a barátainak, hozzátartozóinak. Évekkel később, az országgyűlés idején egy képviselőtársának, *Pétery Károlynak* mesélt el néhány részletet. Ezekből megtudhatjuk, hogy pesti fogsága idején régi ismerősét, az ugyancsak az Újépületben raboskodó, akkor már félőrült *Vachott Sándort* nap mint nap elvezették a cellája előtt, hogy ezzel is nyomást gyakoroljanak rá. Utóbb *Pétery Károlynak* megvallotta: „Még most is felriadok álmomból, ha a szerencsétlen V. S. tébolytolt eltorzított vonásaira visszazongolok, akit azelőtt személyesen ismertem.” Madách tántoríthatatlan. A megőrüléshez, mint nagyon is reális lehetőséghez, racionálisan közelít. Krétával verseket ír az asztalára, amelyeket letörlés előtt rendre megtanul. Majd drámát ír, aztán regényt, végül pedig a *Lucifer* című művet, amely később (nyilván átdolgozás után) *Az ember tragédiája* címen ismert mű lesz. (16) S hogy a kívülálló semmi nyugtalanítót nem tapasztalt Madách kedélyében, azt megerősíti egy levél, amelynek írója így ír Majthényi Annának fogságban lévő fiánál tett látogatásáról: „Pesten csak maga az Asszony beszélhetett fíjával a’ ki egésséges és vig kedélyü...” (17)

Következik a szabadulás, majd a válás. Hiába: Madách legjobb ismerőinek egyikét, *Fráter Erzsébetet* nem lehet megtéveszteni: „szeretet[t] volna engedni[,] de nem tudom mi az[,] mi vis[s]za tárgya, bocsánatát nem merve kimondani” – írja anyósának később. (18) Szerelmi kapcsolatok sora következett, amelyekről ugyancsak bizonytalan találgatásokra kényszerültek még azok is, akik a közvetlen környezetéhez tartoztak. Mind

a mai napig csak sejtjük, ki lehetett *Karolina* vagy *Borbála*, s fogalmunk sincs, ki volt (a versek tanúsága szerint) utolsó nagy szerelmeinek egyike, *Zsuzsi*. Azt sem árulta el senkinek, még az alapkövetésénél jelenlévőknek sem, hogy „mivégre az egész” Imre-dombi építkezés?

Madáchnak nemcsak az élete, de a halála is racionális, átgondolt. Az oktatás akkoriban gyakorlatilag minden iskolafokozatban október elsejével vette kezdetét.

Madách Aladár és Balogh Károly is ekkor kezdték meg tanulmányaikat Pesten, s ennek megfelelően néhány nappal Madách Imre halála előtt indultak útnak. Sokan úgy vélték, a költő nem akarta, hogy fia és unokaöccse jelen legyen a halálánál. Pedig valójában csak arról volt szó, hogy az életnek – mintha semmi sem történe – tovább kell folytatódnia. Így történt, hogy a fiatalabb gyermekek, *Jolán* és *Ára*, akiknek nevelése Sztregován folytatódott, ott voltak apjuk halálos ágyánál, míg *Aladár* és *Balogh Károly* Pesten tartózkodtak éppen.

Abban, hogy Madách Imre élete során a legkritikusabb helyzetekben mindig megőrizte higgadságát, lélekjelenlétét, természetesen számos – örökletes és nem örökletes – tényező, s magatartásminták sora játszhatott közre. De bizonyonnyal a nagy kolerajárványnak, a biológiai pusztításhoz társult (ön)pusztító viselkedésformáknak, azok ijesztő, elretentő hatásának is szerepük volt Madách Imre személyiségének alakulásában.

Irodalom

- (1) *Rudnay Józsefné – Szigethy Gyuláné: Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése.* Budapest, 1902, 8–9. p.
- (2) *Komjáthy Anzelm önéletrása.* OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1522. 4. fólió verzó.
- (3) Utasítás 6.
- (4) Utasítás 6.
- (5) *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái V.* Budapest, 1897, 1341–1342. p.
- (6) *A' cholera tárgyában munkálkodó B. Gyarmati Biztoság Jegyző Könyve 1831^{ad} Eszt. 1. szám.* Sz. Jakab 29. Nógrád megyei Levéltár. IV. 2.
- (7) Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) P 481. Fasc. LXXIV. No. 1-78. 28. cs.
- (8) OL P 481. Fasc. LXX. No 1-20. 26. cs.
- (9) OSzK Kézirattára. Levelestár: id. Madách Imre – feleségéhez. 2. levél.
- (10) OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Anna – id. Madách Imrénéhez (1. levél), Ostermann József – id. Madách Imrénéhez, Ismeretlen – id. Madách Imrénéhez.
- (11) Utasítás 116–117.
- (12) OL P481. Fasc. LXX. No. 1-20. 26. cs.
- (13) *Leblancné Kelemen Mária: Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban.* Salgótarján 1984, 26. p.
- (14) OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Aladár – Morvay Győzőhöz. 7. levél.
- (15) *Proust, Marcel: Az eltűnt idő nyomában. I–IV. Swann szerelme; V–VII. Bimbózó lányok árnyékában.* Budapest, 1938.
- (16) *Túri Mészáros István: Hogy született meg az »Ember tragédiája«?* Ország-Világ 1888, 771–773. p. A szerző – tapintatból – mindenütt V. S.-t ír. Tudjuk azonban, hogy kik voltak Madách fogsága idején az Újépületben fogva tartva, s közülük csakis Vachott Sándorra illik a monogram, aki egyébként a börtönben elszennvedtek hatására valóban megőrült. Lásd: *Spáczay Hedvig: Madách Imre hadbírósi perének nyomában.* A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1983, Salgótarján, 1983, 92. p., valamint *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái XIV.* Pest, 1914, 707–708. p.
- (17) OSzK Kt. Levelestár: Gaal Ignác – Lehoczky Jánoshoz.
- (18) *Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete.* Budapest, 1900, 204. utáni számozatlan lapon.